

## НЕДЕРЖАВНА ВИЩА ШКОЛА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сидоренко О.Л.,  
Сумський державний педагогічний  
університет імені А. С. Макаренка

**Ключові слова:** *недержавна вища школа, громадські та приватні вищі навчальні заклади, вища освіта, історіографія, історико-педагогічна наука.*

**Ключевые слова:** *негосударственная высшая школа, общественные и частные высшие учебные заведения, высшее образование, историография, историко-педагогическая наука.*

**Key words:** *non-state higher education, public and private universities, higher education, historiography, historical and pedagogical science.*

Зміни суспільно-політичної та соціокультурної ситуації в Україні в кінці ХХ століття сприяли розбудові мережі різнотипних вищих навчальних закладів, що розширило можливості громадян у реалізації їх прав на освіту. Реформотворчі процеси сьогодення активізували пошуки оптимальних форм і моделей отримання вищої освіти, зокрема шляхом опрацювання історичного досвіду, що спричинило зростання інтересу наукової громади до відповідної проблематики. У цьому контексті привертає увагу функціонування недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, роль і значення якої в підготовці висококваліфікованих фахівців для різних галузей економіки та народної освіти в досліджуваній період були досить значними. Тож досвід їх діяльності містить потужні можливості для використання в сучасних умовах у процесі диверсифікації вітчизняної вищої освіти та підвищення ефективності діяльності вищих навчальних закладів недержавних форм власності.

Незважаючи на поживлення інтересу до історії освіти і педагогіки, діяльність громадських і приватних педагогічних, медичних, інженерних, комерційних, мистецьких, сільськогосподарських навчальних закладів залишається малодослідженим явищем, особливо на рівні історико-педагогічних досліджень. В основному, це праці, що стосуються діяльності окремих вищих шкіл за цілкової відсутності узагальнюючих робіт. Аналіз наукової літератури дозволив констатувати майже повну від-

сутність історіографічних досліджень із проблеми становлення та розвитку недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. На увагу заслуговує докторська дисертаційна робота С. Посохова (університети Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії) [16], проте в контексті досліджуваної проблеми вона має допоміжне значення. І хоча в наукових працях дисертаційного та монографічного рівнів сучасних вітчизняних дослідників (Л. Білан, С. Вишневський, І. Добрянський, О. Друганова, О. Мельник, В. Огаренко, М. Очкасова, І. Прудченко, А. Синявська, Т. Удовицька, А. Шайнер та ін.) міститься огляд історіографії в окремих аспектах окресленого питання, проте відмінність їх предмету та хронологічно-територіальних меж не висвітлює повною мірою стан розробленості визначеної проблеми.

Мета статті – з'ясувати стан наукової розробленості проблеми становлення та розвитку недержавної вищої школи України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Незважаючи на поліаспектність наукових підходів до вивчення історіографії проблеми становлення та розвитку вищої освіти на території України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, вона містить багато дискусійних та остаточно нез'ясованих питань. Зокрема, це стосується діяльності недержавних вищих навчальних закладів, які в досліджуваній історичний період мали значну питому вагу.

Дефініційного визначення потребує саме

поняття «недержавна вища школа». Зазначимо, що радянські автори, зокрема Є. Дніпров [15, с. 134], здебільшого називають ці навчальні заклади «неурядовими». Деякі сучасні вітчизняні вчені трактують їх як «громадські та приватні» (Т. Удовицька [19, с. 27]). Інші ж українські (І. Добрянський [4], В. Огаренко [14]) та російські (В. Грачев [2], А. Кліміна [12], І. Хацієва [21]) дослідники позиціонують їх як «недержавні». Розділяючи думку останньої групи авторів, під поняттям «недержавна вища школа» маємо на увазі мережу вищих навчальних закладів, що створювалися та функціонували на території України в кінці XIX – на початку XX століття за активної участі вітчизняної інтелігенції коштом приватних осіб, громадських об'єднань та організацій. Типологічно це педагогічні, медичні, інженерні, комерційні, мистецькі та сільськогосподарські заклади освіти.

Використання хронологічного та проблемно-пошукового методів дозволило проаналізувати стан наукової розробленості проблеми становлення та розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття та виокремити дорадянську (до початку 20-х років XX ст.), радянську (30–80-ті роки XX ст.) та сучасну (з 1991 р.) історіографію. Кожна з цих груп має свої особливості у висвітленні історико-педагогічної проблематики, зумовлені соціально-економічними й політичними реаліями тих часів, коли здійснювалися ці дослідження.

Визначено, що у працях дорадянської історіографії висвітлено загальні аспекти державної культурно-освітньої політики в Російській імперії. Міцну історіографічну традицію має історія вищої освіти, особливо щодо висвітлення діяльності класичних навчальних закладів. Натомість становлення та розвиток недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття переважно залишалося поза увагою дослідників. Ця проблема розглядалася в контексті більш загальних досліджень або ж це були історичні хроніки, ювілейні видання щодо окремих вищих навчальних закладів. Аналіз історіографії цього періоду (Я. Абрамов, Є. Андреев, Д. Багалій, В. Вахтеров, В. Григор'єв, М. Демков, С. Золотарьов, В. Кирпичов, Д. Марголін, О. Мусін-Пушкін, О. Острогорський, І. Посадський, Ф. Пругавін, Д. Ромашков, М. Сперанський, Ф. Уманець, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, М. Чехов та інші) дозволяє констатувати її довідковий, науково-популярний або мемуаристичний характер.

Погодимося з Т. Удовицькою [19, с. 9–10], що на особливу увагу заслуговують праці, на-

писані безпосередньо учасниками громадсько-педагогічного руху кінця XIX – початку XX століття, очільниками навчальних закладів (зокрема, Д. Багалієм, В. Кирпичовим та іншими), а також узагальнюючі дослідження виникнення і розвитку нових напрямів підготовки фахівців у кінці XIX – на початку XX століття (сільськогосподарського, інженерного, комерційного), довідникові видання про стан вищої освіти. Так, Д. Марголін у своїй праці вперше включив до переліку вищих навчальних закладів вищі жіночі курси та відзначив роль громадської та приватної ініціативи в їх створенні та функціонуванні [13, с. 3–6]. Внесок приватної ініціативи у справу розбудови освітньої галузі вивчав В. Чарнолуський [22], хоча він не зосереджував увагу на вищій ланці.

Використання історико-логічного методу дозволило встановити, що попри ідеологічні упередження радянської історіографії, вченими було здійснено періодизацію розвитку освіти, визначено характер освітніх реформ у Російській імперії, схарактеризовано просвітницьку діяльність вітчизняної інтелігенції. У цей період історія недержавної вищої школи жодного разу не стала предметом окремого дослідження, проте фрагментарно висвітлювалася в контексті більш загальних праць (В. Борисенко, Ш. Ганелін, М. Гриценко, Є. Дніпров, П. Зайончковський, С. Золотарьов, С. Єгоров, А. Іванов, М. Константинов, В. Лейкіна-Свирська, І. Малінко, Є. Мединський, М. Михайлова, О. Піскунов, С. Пастернак, С. Сірополко, Є. Степанович, М. Ярмаченко та інші).

На перетині епох побачили світ праці нової генерації, написані з використанням якісно інших наукових підходів, в яких значна увага приділялася вивченню різних напрямів освіти. Зокрема, до питання функціонування приватних та громадських навчальних закладів кінця XIX – початку XX століття, їх типології та значення для підвищення рівня освіченості суспільства, задоволення освітніх потреб громадян зверталися в монографіях Є. Степанович (аналізуючи діяльність вищої спеціальної школи на Україні) [18], А. Іванов (розглядаючи організаційні засади та досвід функціонування вищої школи Росії) [10] та Є. Дніпров (висвітлюючи історію школи і педагогічної думки народів СРСР) [15].

Сучасна історіографія репрезентує третю групу наукових праць, пов'язаних із предметом дослідження. Від початку 90-х років XX століття відбулося питоме збільшення досліджень монографічного та дисертаційного

рівнів із філософії, соціології, історії, педагогіки, права, економіки, теорії державного управління щодо окремих аспектів та напрямів діяльності недержавної вищої школи України (В. Астахов, М. Бірюкова, Л. Герасіна, О. Дікова-Фаворська, І. Добрянський, О. Донік, О. Друганова, С. Жара, Т. Лутаєва, С. Медведчук, С. Посохов, В. Постолатій, Я. Романчук, О. Сидоренко, Т. Удовицька, Я. Ханік, І. Якимів та інші).

У цьому контексті особливий інтерес становить науковий доробок істориків. Так, докторська дисертація С. Посохова [16] стала першою історіографічною працею, де на базі солідної кількості джерел підсумовувалися результати досліджень університетів Російської імперії за значний проміжок часу (з середини XIX ст. до теперішнього часу). Інша харківська дослідниця Т. Удовицька [19] на рівні кандидатської дисертації займалася вивченням питання становлення і розвитку громадських та приватних вищих навчальних закладів України досліджуваного періоду, при цьому не торкаючись західноукраїнського регіону, тобто територіально зосереджуючись на українських землях у складі Російської імперії.

В аспекті визначеної проблематики окремого аналізу потребують історико-педагогічні дослідження, в більшості з яких увага акцентується на окремих напрямках підготовки фахівців (педагогічному, комерційному, технічному), які тільки дотично стосуються процесу становлення та розвитку недержавної вищої освіти в Україні в кінці XIX – на початку XX століття. Особливу цінність у розрізі визначеної проблематики мають докторські дисертації І. Добрянського [4] та О. Друганової [5]. О. Друганова вперше в широких хронологічних межах цілісно дослідила проблему розвитку приватної ініціативи в освіті України, в основному зосереджуючись на початковій та середній ланках освіти на українських землях у складі Російської імперії. І. Добрянський здійснив спробу узагальнити теорію і практику національного досвіду розвитку недержавної вищої школи в Україні, проте значну увагу дослідника було приділено безпосередньо сучасному етапу її розвитку.

Подвижницька та добродійна діяльність представників різних соціальних верств українського населення досліджуваного періоду, зокрема щодо фундування та підтримки недержавних навчальних закладів, стала предметом вивчення Л. Вовк, В. Корнієнко, А. Нарядька, Н. Побірченко, С. Поляруша, Н. Сейко, М. Слабошпицького, В. Червінського та інших. У цьому переліку необхідно виокремити док-

торську дисертацію Н. Сейко [17], яка вперше комплексно розглянула наукову проблему історії розвитку добродійності у сфері освіти України в XIX – на початку XX століття.

Беззаперечну цінність для розроблення досліджуваної проблеми мають фундаментальні академічні видання з історії (гол. ред. кол. В. Смолій) [7], історії культури (під заг. ред. Б. Патона) [11], історії педагогіки (за ред. О. Сухомлинської) [20] в Україні, до створення яких було залучено провідних сучасних науковців.

Значний науковий інтерес становить сучасна зарубіжна історіографія, аналіз якої засвідчує актуалізацію проблем становлення та розвитку недержавних вищих навчальних закладів. Проте західноєвропейські та американські дослідники здебільшого займаються вивченням приватної вищої школи в незалежній Україні (Д. Гендель, Д. Льюїс, Дж. Стетар та інші). Натомість російські науковці (В. Грачов, А. Каганович, А. Кліміна, Т. Літова, І. Растопшина, О. Рекрут, І. Хацієва та інші), досліджуючи вищу недержавну освіту в Росії на дисертаційному рівні, звертаються і до історичної ретроспективи. Підкреслимо, що більшість авторів ігнорують особливості розвитку вищої освіти на території України і не враховують здобутки сучасної української історіографії. На особливу увагу заслуговують праці А. Андреева [1], О. Дмитрієва [3], С. Дружилова [6], В. Змеєва [8], Є. Князева [9], які характеризуються ретельним аналізом джерельної бази та об'єктивними підходами до вивчення освітніх процесів у Російській імперії.

Отже, з'ясовано стан наукового розроблення проблеми становлення та розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття в дорадянській, радянській та сучасній науковій літературі. Доведено, що більшість дорадянських авторів були безпосередніми учасниками громадсько-педагогічного руху, які й заклали підґрунтя стійкої історіографічної традиції у вивченні історії вищої освіти. Для історіографії радянського періоду була характерною тенденція до написання узагальнюючих праць з акцентом на соціально-політичних аспектах. На межі епох відбувся сплеск наукового інтересу до проблеми недержавної вищої школи, що суттєво активізувався з проголошенням незалежності України. Водночас розвиток недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття залишається малодослідженою проблемою для історії педагогіки. Адже переважна більшість праць з філософії, соціології, історії, теорії державного управління характеризуються недостатнім висвіт-

ленням педагогічних аспектів і регіональних особливостей досліджуваного феномену або вузькістю предметного поля. Тому сучасна історико-педагогічна наука потребує комплексного ретроспективного дослідження, результати якого можуть посприяти реалізації інноваційного потенціалу недержавного сек-

тору вищої освіти.

Спеціального вивчення вимагають провідні тенденції та особливості розвитку недержавної вищої школи України в кінці XIX – на початку XX століття, зокрема змістові та методичні характеристики, особливості студентсько-викладацького складу тощо.

### Список використаних джерел

1. Андреев А. Ю. О «новом прочтении» истории российских университетов / А. Ю. Андреев // Высшее образование в России. – 2009. – № 3. – С. 149–159.
2. Грачев В. В. Становление и развитие высшего негосударственного образования в России (вторая половина XIX – начало XX века) : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / В. В. Грачев. – М., 2000. – 20 с.
3. Дмитриев О. Статусы знания (о социальных маркерах эволюции российского университета XX века) / О. Дмитриев // Новое литературное обозрение. – 2013 – № 4 (122). – Режим доступа : <http://www.nlobooks.ru/node/3779>
4. Добрянский И. А. Развитие негосударственной высшей школы Украины : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И. А. Добрянский. – М., 2008. – 378 с.
5. Друганова О. М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. М. Друганова. – Х., 2009. – 549 с.
6. Дружилов С. А. Вузовская и академическая среда в России XX века / С. А. Дружилов // Вопросы образования. – 2013. – № 2. – С. 270–280.
7. Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 1–10 / ред. кол. : В. А. Смолій (гол.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003–2013.
8. Змеев В. А. Развитие российской высшей школы (XVIII – начало XX в.) : автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / В. А. Змеев. – М., 2001. – 46 с.
9. Князев Е. А. Развитие высшего педагогического образования в России (вторая половина XVIII – начало XX века) : автореф. дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Е. А. Князев. – М., 2002. – 46 с.
10. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века : [монография] / А. Е. Иванов. – М., 1991. – 392 с.
11. Історія української культури : у 5 т. Т. 1–5 / гол. ред. кол. : Б. Патон (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2001–2013.
12. Климина А. В. Становление негосударственного сектора высшего профессионального образования России второй половины XIX – начала XX века : социокультурные и организационно-педагогические аспекты : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / А. В. Климина. – М., 2006. – 20 с.
13. Марголин Д. Справочник по высшему образованию. Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России / Д. Марголин. – К. : Сотрудник, 1911. – 507 с.
14. Огаренко В. М. Розвиток недержавної вищої школи в Україні (кінець 80-х – 2001 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. М. Огаренко. – Запоріжжя, 2001. – 20 с.
15. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР конца XIX – начала XX веков / [под ред. Е. Днепров]. – М. : Педагогика, 1991. – 446 с.
16. Посохов С. І. Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. І. Посохов. – Х., 2006. – 477 с.
17. Сейко Н. Доброчинність в сфері освіти України (XIX – початок XX ст. Київський учбовий округ) : монографія / Н. Сейко. – Житомир : ЖДУ ім. І. Я. Франка, 2006. – 448 с.
18. Степанович Е. П. Высшая специальная школа на Украине конца XIX – начала XX в. / Е. П. Степанович. – К. : Наукова думка, 1991. – 99 с.
19. Удовицька Т. А. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Т. А. Удовицька. – Х., 2002. – 185 с.
20. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. Кн. 1–2 / О. В. Сухомлинська (ред.) [та ін.]. – К. : Либідь, 2005.
21. Хациева И. А. Становление и развитие негосударственного высшего образования в России XIX – начала XX века : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И. А. Хациева. – М., 1999. – 20 с.
22. Чарнолуцкий В. Частная инициатива в деле народного образования / В. Чарнолуцкий. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1910. – 195 с.